

П.Вершигори і М.Наумова не довго затримались у Дрогобицькій та Львівській областях і були змушені з втратами відступити на польські терени, а загін М.Шукаєва перейшов у Словаччину. Головна причина цих невдач крилася в активній протидії ОУН та УПА, а також відсутності підтримки партизанів із боку українського населення. Ще 17 березня 1944 р. заступник начальника УШПР І.Старинов в одній з інформацій до УШПР писав, що радянським партизанам на території Тернопільської і Львівської областей діяти буде важче, ніж у Німеччині (!)⁷⁹.

Перейшовши на територію Польщі та відчуваючи підтримку з боку місцевого населення, з'єднання П.Вершигори, М.Наумова й інших партизанських командирів завдали чимало клопоту гітлерівцям. Уже 1 березня 1944 р. відділ іноземних армій Сходу генерального штабу сухопутних військ Німеччини зазначав, що в північно-західній частині тилу групи армій «Південь» добре озброєні радянські партизанські формування вступили на територію Генерал-губернаторства і здійснюють численні диверсійні дії, загрожуючи залізничним лініям Перемишль — Люблін, Львів — Люблін та деяким військовим і промисловим об'єктам⁸⁰.

Високо оцінював бойові риси українських партизанів, що діяли у польсько-українському порубіжжі, держсекретар Генерал-губернаторства В.Коппе, який на нараді у Кракові (12 травня 1944 р.) сказав: «Це формування суто військові. Офіцери і підофіцери — досвідчені бійці, навчені тактиці, стратегії. Дуже складно знищити таку банду. Серед банд панує також дуже сильна дисципліна». Пізніше згаданий посадовець зазначив, що партизани є нечуваними, фанатичними бойовиками, які «усвідомлюють свою роль»⁸¹.

Німецький історик В.Герліц назвав з'єднання М.Наумова «чудовим прикладом ведення оперативної партизанської війни». За його словами, радянські партизани тривалий час завдавали ударів із лісових районів у витоках річок Західний

Буг і Стрий по важливих комунікаціях, а німецьким військам так і не вдалося їх розбити⁸².

На завершальному етапі визволення території України, у січні — серпні 1944 р., партизанські загони і з'єднання пустили під укіс 1015 ешелонів противника, зруйнували 464 залізничних і шосейних мостів, розгромили 52 штаби і гарнізони, знищили 638 одиниць бронетехніки, 4647 автомашин⁸³, завдали ворогові втрат у живій силі. Оцінюючи діяльність українських радянських партизанів на цьому етапі, можна, на нашу думку, послатися на твердження відомого німецького воєначальника, генерал-полковника Г.Гудеріана: «Дії партизанів наприкінці війни, — згадував він, — особливо активізувалися й охоплювали всі райони бойових дій. Це примушувало використовувати для боротьби з партизанами цілі з'єднання, які були вкрай необхідні на фронті»⁸⁴.

У порівнянні зі збройними акціями європейського руху Опору бойові дії радянських партизанів у тилу нацистських окупантів виглядали значно більш масштабними. Учасники руху Опору, за винятком Югославії, рідко діяли великими формуваннями (500 і більше бійців), не прагнули постійно контролювати певні території, їхня бойова діяльність здебільшого мала форму диверсійних дій. Особливістю радянського партизанського руху була його політична однорідність, тоді, як в європейському русі Опору взаємодіяли різні політичні чинники.

Здобутки і втрати партизанського руху України

Партизанський рух 1941–1944 рр. в Україні пройшов складний і драматичний шлях розвитку, перетворившись на важливий фактор вигнання з української землі гітлерівських окупантів. Упродовж 1941–1944 рр. партизанські загони розгромили 411 ворожих гарнізонів, комендатур та кушів поліції, 56 штабів частин і з'єднань противника, захопили з боєм

139 районних центрів та інших населених пунктів і об'єктів, вивели з ладу 402 промислових підприємства, 59 електростанцій, 1117 сепараторних пунктів, 915 складів тощо.

Особливо відчутних ударів партизани завдавали по транспортній системі гітлерівців. У ході диверсій було підірвано 4958 ешелонів та 61 бронепотяг, виведено з ладу 5294 паровози, близько 52 тис. вагонів, платформ, цистерн; розгромлено 44 залізничні станції, знищено 607 залізничних і 1589 шосейних мостів. На річках України потоплено 105 плавзасобів.

У боях і диверсіях партизанськими загонами підбито і пошкоджено понад 3,6 тис. одиниць бойової техніки та озброєння, 13,5 тис. автомашин і 1444 трактора⁸⁵. Серед трофеїв партизанів: 13 танків і бронемашин, 190 гармат, 67 ПТР, 506 мінометів і гранатометів, 3217 кулеметів, 5971 автомат, 60 355 гвинтівок, 2903 пістолети, 63,3 тис. мін і снарядів, 27,2 тис. гранат, 12,2 млн набоїв, 28 т вибухівки⁸⁶. Відчутними були втрати ворожих військ у живій силі^{87xx}.

Партизанські загони надіслали керівним центрам 3625 розвідувальних повідомлень, з яких переважна більшість містила дані про дислокацію штабів і гарнізонів (1013), перегрупування живої сили і техніки (453), стан і роботу транспорту (429), наявність оборонних споруд (362) та ін.⁸⁸ За оцінкою, наприклад, начальника III відділу абверу полковника Г.Шмальшлегера, частка даних, отриманих розвідорганами Червоної армії від партизанів упродовж року, починаючи з весни 1943 р., становила понад 80% від загальної кількості інформації, що надійшла з-за лінії фронту⁸⁹.

Значним був вплив бойової і диверсійної діяльності партизанів на морально-психологічний стан окупантів та їхніх пособників. Генерал-полковник Г.Гудеріан, аналізуючи досвід війни на Східному фронті, визнавав, що партизанська війна стала справжнім лихом, негативно впливаючи на моральний дух вояків на фронті⁹⁰. Це в повному обсязі

стосувалося й представників окупаційної адміністрації (особливо на низовому рівні), які постійно відчували загрозу своєму життю від партизанів. Сама присутність «народних месників» та їх активність помітно впливали на поведінку, настрої місцевого населення, його ставлення до окупантів. Фізично знищуючи поліцейських, старост та інші пособницькі елементи, партизанські загони сприяли ізоляції окупантів, зривали їх господарські заходи.

Уже у жовтні 1942 р. німецькі експерти з питань пропаганди на південній ділянці Східного фронту констатували, що діяльність партизанів створила серед населення «атмосферу загальної невпевненості, спричинивши готовність до поширення найбільш неймовірних чуток», а також підкреслювали, що місцеві мешканці повільно і тільки під тиском здають окупантам продовольчі ресурси, не чинять жодного спротиву партизанам та втрачають повагу до німецького керівництва⁹¹. Зазначені вище обставини ще в XIX ст. передбачив видатний німецький військовий теоретик К.Клаузевіц, наголошуючи, що дії «озброєного народу» в тилу окупаційної армії поміж іншим «викликають страх та посилюють моральне враження».

У партизанському русі на території України брали участь представники 62 національностей СРСР, антифашисти з багатьох країн Європи. Основу ж партизанських формувань становили українці — 59%, росіяни — 22,2% і білоруси — 6,6%. За партійною ознакою склад партизанів був таким: комуністи — 13,9%, комсомольці — 19,9%, інші — безпартійні. Представниць жіночої статі було 6,1%.

Строкатим із погляду мотивації вступу до партизанських загонів був їх особовий склад, в якому можна виділити такі категорії: зараховані за вказівками партійних і комсомольських комітетів, органів НКВС; добровольці з патріотичних та ідейних міркувань; військовослужбовці-оточенці або втікачі з таборів полонених; особи, які пішли в партизани задля помсти окупантам за вчинені злочини; люди, мобілізовані

самими партизанськими загонами на окупованій території; колишні поліцаї з числа місцевих жителів і полонених; випадкові особи, які у час військової завірюхи примкнули до партизанів.

У фаховому плані найбільш підготовленими до партизанської діяльності були військовослужбовці і співробітники НКВС, а найбільш стійкими партизанами стали ті, хто прийшов у партизанський рух із патріотичних, ідейних мотивів або задля помсти окупантам. Кількість зазначених вище осіб, на нашу думку, становила в партизанському русі України приблизно 30–35%.

За мужність і героїзм у боротьбі з нацистськими окупантами звання Героя Радянського Союзу здобули майже 100 партизанів України, а С.Ковпак і О.Федоров були відзначені двома медалями «Золота Зірка» та стали єдиними, хто мав такі високі нагороди серед усіх партизанів колишнього СРСР. Ордени і медалі заслужили десятки тисяч учасників партизанського руху в Україні.

Говорячи про партизанський рух 1941–1944 рр. на всій окупованій території СРСР, включаючи й Україну, слід, мабуть, визнати, що радянські партизани у ставленні до нацистів та їх пособників не дуже переймалися моральними нормами або приписами міжнародних конвенцій. Полонених, як правило, після допитів знищували, а до пособницьких елементів, перед тим, як їх стратити, нерідко застосовували тортури. Безпощадність і відсутність милосердя у ставленні радянських партизанів до своїх ворогів були обумовлені, головним чином, жорстокими діями нацистів та їх спільників щодо місцевого населення, проти родин і близьких учасників партизанського руху. Нерідко ненависть до противника, який виступав в образі класового ворога, підсилювалася ще й офіційною пропагандою.

Відзначаючи помітні здобутки партизанів у боротьбі з нацистськими окупантами та їх допомогу Червоній армії, усе

ж є підстави стверджувати про невикористані можливості партизанського руху. Першими на це звернули увагу представники німецької сторони. Зокрема, генерал-полковник вермахту Л.Рендуліч висловив переконання, що радянське керівництво «було далеке від того, аби використати всі можливості для організації і ведення боротьби в тилу противника»⁹². Такого ж погляду зараз дотримується багато вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Прорахунки вищого партійно-радянського керівництва у справі використання партизанського руху на випадок війни та повільне здійснення в 1941–1942 рр. заходів щодо оптимізації форм оперативного керівництва партизанами та їх ефективного використання добре відомі і це стосувалося всієї окупованої території СРСР.

Щодо України, то її територія, на нашу думку, з оперативного погляду мала б привернути пильну увагу у плані організації антинацистської збройної боротьби. Саме тут німці мали найбільш розгалужену тилу структуру і надзвичайно вразливі комунікації. Під час битв за Кавказ, Сталінград і на Курській дузі (1942–1943 рр.) більшість перевезень вермахту здійснювалася через українську територію, сюди на відпочинок і переформування відводилися німецькі фронтові з'єднання, проводився середній і дрібний ремонт бойової техніки. Україна стала головним постачальником продовольства і фуражу для потреб противника.

Хоча на українській території, крім північних районів, були відсутні великі лісові масиви як бази для укриття партизанських сил, проте можливості для дій мобільних (50–100 бійців) загонів та диверсійних груп тут, на нашу думку, були цілком сприятливі. Однак реалізувати цей потенціал у цілому не вдалося. На рубежі 1942–1943 рр. начальник ЦШПР П.Пономаренко звертав увагу Й.Сталіна на стратегічне значення України для розвитку партизанського руху, підкреслюючи, що цю обставину добре розуміють німці.

Проте у Кремлі не відчувалося бажання посилити увагу саме до бойової і диверсійної діяльності українських партизанів. Москва не надавала партизанській боротьбі в Україні пріоритетного значення у загальносоюзних заходах щодо розвитку руху Опору на окупованих теренах СРСР. Більше уваги приділялося партизанам Білорусії і Російської Федерації.

Не на висоті виявилось й партійно-радянське керівництво України, яке впродовж першого року війни не спромоглося видати жодної постанови з розвитку партизанського руху і практично не порушувало цих питань перед Москвою, як, наприклад, це робили білоруські очільники. Незначною в 1941–1942 рр. була й чисельність партизанів України. Якщо на 1 жовтня 1941 р. за списками 738 партизанських загонів і 191 диверсійної групи значилося близько 28 тис. осіб, то на 1 липня 1942 р., за даними Москви, в Україні вважалися діючими лише 238 загонів чисельністю понад 12 тис. чол.

Повільно зростала чисельність учасників партизанського руху в Україні і в наступний час. Якщо протягом 1943–1944 рр. і спостерігався значний наплив місцевого населення до лав партизанів, однак відсутність у достатній кількості озброєння та боеприпасів сильно обмежувала зростання чисельності партизанських формувань України. На це впливала також нестача кваліфікованих командно-штабних кадрів, фахівців розвідки і мінно-підривної справи. В окремих формуваннях налічувалося до 30% (і більше) неозброєних партизанів.

Станом на 1 серпня 1945 р. за списками, що надійшли до УШПР, значилося 174 944 учасники партизанського руху. Із них за списками 4-го управління НКВС УРСР за червень 1941 р. — червень 1942 р. пройшло 33 049 осіб і за даними УШПР за 1942–1944 рр. — 141 895 чол.⁹³ Але реальна чисельність діючих партизанських формувань була зовсім іншою. За даними оперативного відділу УШПР, вона виглядає так: червень 1942 р. — 4043, грудень 1942 р. — 6954, січень

1943 р. — 8582, вересень 1943 р. — 34 170, січень 1944 р. — 43 291 особа (за іншими даними — 47 789 чол.)⁹⁴. Проте у 1960–1970-х рр. за вказівкою ЦК Компартії України проводилося додаткове виявлення учасників антифашистської боротьби в Україні. Унаслідок цієї роботи було підраховано, що в лавах партизанів, начебто, перебували 501 750 осіб⁹⁵.

Наведені вище дані про чисельність учасників партизанського руху потребують, на наш погляд, узгодження з кількістю озброєння, яке вони отримали з радянського тилу або захопили у противника. А тут вимальовується така картина: на озброєнні організованих партизанів (174 944 особи) було майже 95 тис. одиниць озброєння — гармат, мінометів, ПТР, кулеметів, автоматів, гвинтівок, пістолетів, що у цілому відповідало чисельності особового складу загонів і з'єднань, підпорядкованих ЦК КП(б)У і УШПР. Що стосується 326 806 осіб, належність яких до партизанів було додатково встановлено у 1960–1970-х рр., то важко оцінити як рівень забезпечення їх зброєю, так і масштаби діяльності. Отже, можна стверджувати, що активну боротьбу з нацистськими окупантами в Україні вело не більше 10% узятих на облік учасників партизанського руху, тобто близько 50 тис. осіб, що переконливо свідчить про недостатнє використання радянською стороною фактора партизанської війни.

Важливе значення для розвитку партизанського руху в Україні мали настрої місцевого населення. На них впливали як події на фронтах війни і політика окупаційної влади, так і поведінка самих партизанів. На стосунках населення з останніми негативно позначалися так звані «господарські» операції партизанських загонів, спрямовані на поповнення продовольчих запасів. Частину продовольства партизани вилучали у нацистів, решту доводилося добувати за рахунок місцевого населення. При цьому поряд із добровільною передачею партизанам харчів і фуражу мали місце реквізиції та самопостачання подекуди із застосуванням примусових

заходів. Особливо це стосувалося західних областей України, мешканці яких прихильно ставилися до ОУН та УПА й воліли матеріально підтримувати саме повстанські підрозділи.

Переважна більшість партизанських командирів розуміла аморальність таких дій, але часто вони обумовлювалися складними обставинами. У листі від 19 грудня 1943 р. командира 2-го Рівненського партизанського з'єднання І.Федорова до О.Федорова (Чернігівсько-Волинське з'єднання) існуюча система постачання, коли партизани обох формувань вилучали продовольство з одних і тих самих сіл, називається неправильно й зазначається, що «народ ясно і справедливо ображається». І.Федоров пропонував розподілити села, адже непродумана практика самопостачання псує відносини партизанів із місцевим населенням⁹⁶. Невипадково у резолюції наради членів нелегального ЦК КП(б)У з командирами і комісарами партизанських з'єднань у районі білорусько-українського Полісся, що відбулася 28–29 травня 1943 р., наголошувалося: «Засудити і заборонити шкідливу, непартійну практику натуральних податків на селян у тилу ворога, яка проводиться окремими партизанськими загонами і яка викликає незадоволення у місцевого населення та порушує правильні, радянські взаємини з ними»⁹⁷.

Незважаючи на прагнення партизанського командування рішучими заходами підтримувати серед особового складу дисципліну, нерідко траплялися прояви мародерства щодо місцевого населення. 3 березня 1943 р. інформатор «Кармен» надіслав на ім'я начальника УШПР Т.Строкача зі з'єднання С.Ковпака таку радіограму: «Повідомляю, що багато хто із загону займаються мародерством, беруть усе, що трапляється їм під руку, аж до того, що беруть ковдри, простирадла, білизну потрібну і непотрібну їм. Командування ніяких заходів не вживає». Дещо емоційною і водночас відвертою є частина радіограми відомих партизанських радистів О.Хабла і М.Вовчик-Блакитної зі з'єднання Л.Іванова до УШПР від

26 квітня 1944 р. «Мародерство, — ідеться в ній, — сягнуло вищих меж і населення вважає нас безжалісними бандитами. Зараз з'єднання майже нешкідливе для німців, є великим паразитом для населення і завдає шкоди, налаштовуючи населення проти радянських партизанів»⁹⁸.

Хоча, на наш погляд, морально-політичний стан більшості учасників партизанського руху можна вважати загалом задовільним, проте негативних проявів у ньому уникнути не вдалося. Основними причинами цього було те, що в умовах війни помітно змінилася система моральних цінностей, усвідомлення суспільно-державних ідеалів, чому опосередковано сприяла слабка постановка політико-виховної роботи серед партизанів. Уже впродовж жовтня 1941 р. — липня 1942 р. в Україні відбулося різке зменшення кількості партизанських загонів і скорочення їх чисельності. І не останню роль у цьому відіграв людський фактор: брак фахових та ідейно загартованих керівників, слабкість дисципліни, низький моральний стан частини учасників партизанського руху.

Наприкінці 1941 р. оргінструкторський відділ ЦК КП(б)У, вивчаючи причини зниження бойової активності партизанських загонів, розвалу окремих із них, а також виходу частини загонів з окупованої території в радянський тил відзначав, що не завжди ретельно вивчалися ділові риси командно-політичного складу, допускалося порушення принципів індивідуального відбору кандидатів у партизани, недостатнім був рівень політико-виховної роботи серед особового складу загонів⁹⁹. Усунути подібні прояви було складно, адже ключ до розв'язання проблеми перебував, на нашу думку, у руках партизанських командирів та їх найближчих соратників, авторитет яких тримався фактично не на повноваженнях згори, а винятково на особистих рисах і поведінці за екстремальних умов партизанського побуту та діяльності. І це був важкий тягар, який виявився для багатьох непосильним.

У силу обставин в умовах воєнного лихоліття командирами і начальниками штабів партизанських загонів на території України ставали люди різного віку, освітнього й культурного рівнів, що не могло не позначитися на їх поведінці та діяльності. Виробити з такого «матеріалу» фахових і талановитих керівників, здатних оволодіти мистецтвом управління строкатим партизанським колективом, було доволі складним завданням. До того ж, влучно зазначав К.Клаузевіц, багатьом вождям «народної війни» притаманні честолюбство і самодурство. На засіданні нелегального ЦК КП(б)У 26 листопада 1942 р. керівник підпільно-партизанським рухом на Чернігівщині О.Федоров зауважував, що «в підпіллі королів розвелось до дідька, треба їх закликати до порядку»¹⁰⁰.

Український радянський письменник М.Шеремет, який у грудні 1942 р. — квітні 1943 р. перебував у партизанських з'єднаннях С.Ковпака й О.Федорова, у доповідній записці на ім'я М.Хрущова наголошував, що в багатьох партизанських командирів «дуже розвинене самолюбство» і рекомендував ЦК КП(б)У декому з них «прищепити почуття більшовицької скромності і відповідальності»¹⁰¹. А капітан Я.Коротков, відряджений УШПР до Сумського партизанського з'єднання, у листі від 21 березня 1943 р. на ім'я Т.Строкача писав, що С.Ковпак і С.Руднев «вважають себе “царем” і “богом”»¹⁰².

Після утворення УШПР, який перебрав на себе централізоване керівництво партизанським рухом і прагнув встановити контроль за діяльністю загонів, між штабом і партизанськими командирами виникали постійні суперечності. З кінця 1942 р. штаб почав надсилати за лінію фронту у формування своїх представників для ознайомлення з їх реальним станом та постановки нових завдань. Це не могло подобатися багатьом партизанським ватажкам, які впродовж 1941–1942 рр. звикли до самостійного існування та ведення бойових дій на власний розсуд.

Окремі партизанські командири були схильні брати «тайм-аут» у збройній боротьбі. Показовими у цьому контексті є свідчення М.Попудренка. Ось деякі нотатки з його щоденника: «14.09.42. Факт залишається фактом, ми з противником не боролись... Мені здається, що коли б нам не треба було їсти, тоді б ми не чіпали і поліцію. Подивись на свої дії і бачиш: весь час ведемо оборонну війну. Коли на нашу оборону наткнуться — ведемо бій, після підемо і т.п. [...] 12.06.43. Відверто кажучи, ми за три з невеликим місяця нічого суттєвого не зробили. Чотири рази посилали на залізницю, але безрезультатно, і дві операції безуспішні. Живемо та хліб переводимо. Правда, був час, коли щоденно вели бої, а хліба не бачили»¹⁰³.

Факти уникнення партизанськими загонами і з'єднаннями виконання бойових завдань, які ставилися перед ними ЦК КП(б)У й УШПР, були непоодинокими. Коли на початку лютого 1943 р. Сумський об'єднаний загін під командуванням М.Наумова мав вирушити у свій відомий «Степовий рейд», то група командирів і партпрацівників Сумщини почала опиратися цьому задуму. Тому 28 лютого 1943 р. УШПР надіслав таку радіограму на адресу сумських керівників: «Усі загони вашого з'єднання підпорядковані лише Наумову, наказ якого виконувати беззаперечно. Питання направлення загонів на правий берег Дніпра погоджене з ЦК КП(б)У й обговоренню на обкомі (партії) не підлягає»¹⁰⁴.

15 травня 1943 р. помічник начальника оперативного відділу УШПР П.Горлач, котрий перебував у партизанських з'єднаннях на Поліссі, інформував Т.Строкача, що О.Сабуров не бажає виконувати бойові завдання згідно з планом дій на весняно-літній період 1943 р., хоч його з'єднання забезпечене всім необхідним і виглядає боєздатним¹⁰⁵. А справа пояснювалась просто — ішлося про вихід для бойових дій на територію Західної України, де партизанам активно протистояли формування українських націоналістів.

ЦК КП(б)У й УШПР завважили зазначену вище негативну тенденцію, а тому 15 липня 1943 р. політбюро ЦК у своїй постанові вказувало, що «деякі загони рідко проводять бойові операції, а часом також відсиджуються і своєю пасивною поведінкою віддають ініціативу до рук ворога»¹⁰⁶. Крім того, як згадував П.Вершигора, «у більшості великих партизанських формувань, що особливо широко вирости до 1943 р., була певна тенденція триматися так званої “лісові тактики”»¹⁰⁷, тобто ухилятися від бойових дій у степових районах України. На цьому наголошував і М.Наумов. У своєму щоденнику під 2 січня 1944 р. він критикував В.Бегму, О.Сабурова та С.Маликова, які «засиджувалися» в болотах і лісах¹⁰⁸.

Особливо відчувалося небажання окремих партизанських командирів на початку 1944 р. йти рейдами в Галичину, як цього вимагали ЦК КП(б)У й УШПР. За словами М.Наумова, багато командирів «не хотіли йти туди», бо розуміли, що зіткнуться з багатьма труднощами. Це стосувалося й Сумського партизанського з'єднання, яке після С.Ковпака очолив П.Вершигора. За його словами, частина командирів і бійців, особливо зі старих кадрів, виявляла небажання йти в рейд, посилаючись на стан здоров'я та вимагаючи відпустки. Лише ознайомивши партизанів із вказівками ЦК КП(б)У й УШПР, командир навів лад і вгамував особовий склад, але частину бійців довелося таки відправити додому¹⁰⁹.

А ось красномовний запис від 15 січня 1944 р. у щоденнику Героя Радянського Союзу, командира партизанського загону ім. Й.Сталіна Г.Балицького (з'єднання О.Федорова): «Можна сказати одне, що дуже нудно і прикро сидіти без справи. Настав такий відповідальний період, а ми, чорт забирай, сидимо і не воюємо, не б'ємо німців, крім того, що кілька невеликих груп сидить на залізниці Ковель — Сарни»¹¹⁰. Важко збагнути, чому бійці Г.Балицького були бездіяльними, адже у цей час забезпечення партизанів зброєю і боєприпасами було цілком задовільним.

Труднощі ведення бойових дій у західних районах України, де сильні позиції займали ОУН та УПА, деморалізуюче вплинули на окремих командирів партизанських формувань. 26 квітня 1944 р. працівники радіовузла партизанського з'єднання ім. В.Леніна (командир Л.Іванов) О.Хабло і М.Вовчик-Блакитна повідомляли УШПР: «За час свого існування з'єднання Іванова жодного вашого наказу не виконало, тому що командування відтягує час до тих пір, поки виконання їх стане неможливим, і з'єднання продовжує бездіяльність». Далі зазначалось, що отримавши наказ УШПР про вихід на територію Львівської області командування з'єднання замість його виконання зайнялося пошуком баз і складів націоналістів та втратило можливість прориву у заданий оперативний район¹¹¹.

Не вдалося уникнути в партизанському русі й приписок до результатів бойової діяльності загонів і з'єднань. Завдяки цьому явищу у звіті оперативного відділу УШПР за 1942–1944 рр. з'явилася фантастична цифра — 468 682 (!) вбитих і поранених вояків противника та його пособників¹¹², яка, мабуть, у чотири — п'ять разів перевищувала реальні результати. Зазначена цифра стала, на нашу думку, підсумком свідомих приписок партизанських командирів у своїх повідомленнях до УШПР. Зокрема, М.Попудренко у своєму щоденнику наводить факти фальсифікації окремих даних про бойову діяльність у зведеннях партизанського з'єднання під командуванням О.Федорова. Так, у нотатках за 21 серпня 1942 р. він зазначає, що коли 11 березня складалося зведення про підсумки боїв у районі Софійських Дач, то спочатку втрати противника оцінили в 52 особи, а потім під впливом якихось чуток вивели цифру 210 вбитих і поранених. А у зведенні за 23 березня 1942 р. після боїв в Єлинських лісах, коли, за словами М.Попудренка, ніхто не бачив убитих ворогів, їх втрати оцінили в 473 (!) особи¹¹³. 25 жовтня 1942 р. начальник оперативної групи УШПР по Сумській області

Я.Мельник писав Т.Строкачу: «Про Сабурова відгукуються дуже погано і називають його аферистом за те, що він приписав собі всі заслуги і подвиги загонів, які не перебували в його підпорядкуванні»¹¹⁴.

Аналогічні факти мали місце і пізніше. 23 червня 1943 р. заступник начальника УШПР В.Соколов надіслав командирі Чернігівського партизанського з'єднання М.Попудренку радіограму з приводу його суперечок з іншим партизанським ватажком — М.Салаєм. У ній зазначалося: «За донесенням Салая, знищено всього 144 фашистів, а не 780, як вказуєте ви»¹¹⁵. А в листі комісара М.Негреєва (з'єднання М.Салая) від 9 вересня 1943 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка повідомлялося, що заступник командира з'єднання з розвідки Я.Коротков не створив власну агентурну мережу, а дурив УШПР, надсилаючи розвідувальну інформацію, отриману ним від інших з'єднань та спецгрупи ГРУ РСЧА на Чернігівщині¹¹⁶.

Звичайно, УШПР знав про такі справи та вимагав від партизанських командирів об'єктивних даних про підсумки бойової й особливо диверсійної діяльності на залізничних комунікаціях гітлерівців. 30 липня 1943 р. Т.Строкач в одній із радіограм наголошував: «Попереджаю під особисту відповідальність командирів і комісарів з'єднань, загонів, що відомості повинні бути перевірені та правдиві. Винуватців за брехливі донесення суворо карати»¹¹⁷. Лише один раз, а саме 17 березня 1944 р., виникло питання про перевірку підсумків диверсійної діяльності українських партизанів на залізничних комунікаціях вермахта. Його ініціював маршал Г.Жуков, який у цей час командував 1-м Українським фронтом. Проведене розслідування підтвердило правдивість партизанських звітів.

У стосунках із партизанськими командирами багато клопоту завдав УШПР двічі Герой Радянського Союзу С.Ковпак, котрий користувався неабияким авторитетом як серед партизанів, так і населення на окупованій території. Багато

уваги постаті С.Ковпака приділяли німці і про це вже частково йшлося. У меморандумі зондерштабу «Р», захопленому в 1944 р. радянськими партизанами, німецькі експерти констатували, що у Москві С.Ковпака вважають «батьком партизанського руху в Україні», партизани йменують його «дідом», «батьком», а сам С.Ковпак — загальноновизнаний авторитет серед командирів і рядового складу загонів¹¹⁸.

Перші відомості про С.Ковпака УШПР отримав на рубежі 1942–1943 рр., коли представники штабу прибули до Сумського партизанського з'єднання. 24 жовтня 1942 р. в листі до Т.Строкача уповноважений ЦК КП(б)У й УШПР І.Сиромолотний назвав С.Ковпака «гарним дідом», але підкреслив, що всіма справами у Сумському партизанському з'єднанні керує комісар С.Руднев.

Наступні повідомлення показали керівництву УШПР, що С.Ковпак — людина з характером, часто вперта і непоступлива, інколи емоційна, не дуже обережна у висловлюваннях на адресу керівних органів, негативно налаштована до осіб, котрі перебували в тилу і працювали у штабах. Так, у доповідній записці співробітника розвідвідділу УШПР Я.Короткова від 16 квітня 1943 р. на ім'я Т.Строкача зафіксовано, що С.Ковпак говорив таке: «Я розмовляв з т. Сталіним і проводжу директиви партії й уряду і там, в штабі, шкідники сидять, роблять контрреволюцію, за наш рахунок ордени отримують, після війни знімати будемо ордени»¹¹⁹. Не дуже подобались УШПР постійні радіограми із Сумського з'єднання з вимогою збільшення поставок зброї і боєприпасів партизанам. Інколи С.Ковпак надсилав такі радіограми безпосередньо у Кремль. Про роздратування Т.Строкача постійними вимогами сумських партизанів стосовно забезпечення їх озброєнням свідчить, наприклад, його резолюція на радіограмі С.Ковпака і С.Руднева від 22 березня 1943 р.: «Він думає, що ми можемо викидати йому [вантажі] безперервно і в необмеженій кількості. Напишіть солідне роз'яснення — поки не можемо.

Прохов 4 літаки, викинули майже 10, і ще мало»¹²⁰. Крім того, С.Ковпак часто виявляв непоступливість у кадрових питаннях, діючи врозріз із рекомендаціями УШПР.

Чимало суперечностей і протистоянь було у стосунках між окремими партизанськими командирами. Інколи вони виглядали вкрай непривабливими й шкідливими для загальної справи. Поширеною була практика взаємних скарг один на одного, адресованих ЦК КП(б)У й УШПР. Партизанські щоденники містять образливі характеристики і висловлювання на адресу опонентів.

Чи не першу інформацію про конфліктну ситуацію в командному середовищі партизанського руху ЦК КП(б)У й УШПР отримали від Я.Мельника, який очолив оперативну групу ЦК КП(б)У та УШПР по Сумській області. У листі від 25 жовтня 1942 р. до секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка він писав, що зіткнувся «із самодурством Сабурова і Сиромолотного» (уповноважений ЦК і УШПР), котрі не хотіли виділяти йому людей для підпільної роботи й організації нових партизанських загонів. А 3 грудня 1942 р. секретар Сумського підпільного обкому партії П.Куманьок поскаржився секретареві ЦК КП(б)У М.Співаку вже на С.Ковпака і С.Рудневу, звинувачуючи їх у «непартійній поведінці» та небажанні виділити людей для укомплектування підпільних райкомів партії¹²¹.

Особливо посилювалися суперечки між партизанськими ватажками після створення наприкінці 1942 р. — на початку 1943 р. обласних штабів партизанського руху (ОШПР). Так, начальник Житомирського ОШПР О.Сабуров постійно конфліктував із командиром з'єднання С.Маликовим, який, до того ж, був секретарем Житомирського підпільного обкому партії. Проблематично склалися відносини і в начальника Кам'янець-Подільського ОШПР С.Олексенка з підлеглими йому партизанськими командирами. Після втручання ЦК КП(б)У й УШПР С.Олексенко, І.Скубо та І.Шитов надіслали

1 липня 1943 р. М.Хрущову радіограму такого змісту: «Недомовленості перших днів зустрічі врегульовано, зараз серед нас взаємини справжні, більшовицькі і нехай не думають, що ми будемо битися між собою, а не з німцями»¹²².

Партизанський рух виявився вразливим і до такого лиха, як зловживання спиртними напоями. Утім заради правди слід зауважити, що до випивки нерідко спонукали непрості обставини партизанського побуту: проживання взимку у землянках, поранення, необхідність зняття стресу після важких боїв і переходів на далекі відстані. Треба сказати, що УШПР намагався боротися з пиятикою в партизанському середовищі, і в радіограмах постійно застерігав командирів загонів і з'єднань проти цього лиха. Так, коли впродовж лютого 1943 р. до УШПР надійшло кілька радіоповідомлень від власної агентури у штабі С.Ковпака про факти пияцтва серед командного складу, то Т.Строкач 28 лютого надіслав С.Ковпакові і С.Рудневу радіограму: «Знову мене викликали до ЦК ВКП(б) і попередили про наявність у ваших загонах мародерства і пияцтва. Прошу вжити рішучих заходів [для] боротьби з цими ганебними явищами. Для доповіді повідомте про вжиті заходи»¹²³. Подібних радіограм до партизанських командирів Т.Строкач надіслав чимало, але немає жодних свідчень, щоби хтось за пияцтво був показово покараний.

На моральний стан особового складу партизанських формувань, на нашу думку, негативно впливало «жіноче» питання, а особливо негідна поведінка у цьому контексті окремих командирів і політпрацівників. Характерно, що грубість і нестриманість О.Федорова відзначав і його колишній заступник М.Попудренко. При цьому він у своєму щоденнику за 22 серпня 1942 р. занотував, що розмови серед бійців «про баб та командирів» небезпідставні, і що він сам не є безгрішним, а тому треба з цим «покінчити раз і назавжди»¹²⁴. Щоправда, М.Попудренко свого слова не дотримав.

Причини згаданого явища, на нашу думку, крилися насамперед у слабкій політико-виховній роботі в партизанських формуваннях, яку вели комісари, партійні і комсомольські комітети. Переважна більшість комісарів, за винятком С.Руднева, підкорялася примхам командирів і не стримували їх, як це вимагав високий статус політпрацівника. Та й самі комісари не були безгрішними, демонстрували нерідко низьку моральну планку. Мало що робили для викорінення проявів аморальності в партизанському середовищі ЦК КП(б)У й УШПР.

Звичайно, ці та інші негативні явища були притаманними не тільки радянському партизанському рухові, а практично всім відомим нерегулярним формуванням, що впродовж тривалого часу перебували в тилу ворога чи на фронті «порубіжжі». Однак не всі вони визначали історичне обличчя антифашистського руху Опору в роки Другої світової війни.

Радянський партизанський рух на території України в 1941–1944 рр. став важливим фактором дезорганізації тилу частин німецького вермахту, що воювали на Східному фронті, сприяючи вигнанню нацистських окупантів з наших теренів. Водночас недооцінка Москвою значення України у системі збройної боротьби на окупованій території СРСР, відсутність морально-політичної єдності в тогочасному українському суспільстві, протистояння комуністичної та націоналістичної ідеологій знижували ефективність бойової та диверсійної діяльності радянських партизанів, не сприяли чисельному зростанню їх лав.

Важливо насамкінець підкреслити, що на європейському театрі воєнних дій у часи Другої світової війни, особливо протягом 1941–1944 рр., ані рух Опору, ані партизанська боротьба на окупованій території СРСР не були самодостатніми факторами для перемоги над збройними силами Третього рейху, відіграючи допоміжну роль у контексті бойових дій на фронтах. За словами К.Клаузевіца, завдання партизанів — «не лускати горіх, а потроху підгризати його шкарлупу»¹²⁵.

¹ Батлер Дж. Большая стратегия. Сентябрь 1939 — июнь 1941. — М., 1959. — С.205.

² Найтли Ф. Шпионы XX века. — М., 1994. — С.128.

³ Там же. — С.127.

⁴ Батлер Дж. Указ. соч. — С.325.

⁵ Кукридж Э. Европа в огне. Диверсии и шпионаж британских спецслужб на оккупированных территориях. 1940–1945. — М., 2003. — С.30.

⁶ Найтли Ф. Указ. соч. — С.129.

⁷ Кукридж Э. Указ. соч. — С.31.

⁸ Найтли Ф. Указ. соч. — С.130.

⁹ Рендулич Л. Управление войсками. — М., 1974. — С.42.

¹⁰ Старинов И.Г. Мины замедленного действия. Размышления партизана-диверсанта. — Кн.2. — М., 1999. — С.120.

¹¹ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17–22 октября 1918 г.: Протоколы. — К., 1991. — С.41.

¹² Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. — М., 1999. — С.17–18.

¹³ Там же. — С.18–20.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Клаузевиц К. О войне. — Т.2. — М., 1936. — С.196.

¹⁶ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. — С.62.

¹⁷ Строкач Т. Наш позывной — свобода. — К., 1964. — С.15–16.

¹⁸ Григорович Д.Ф., Замлинский В.А., Немятый В.Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. — К., 1980. — С.158–159.

¹⁹ 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — №1 (12): Спецви-пуск. — С.26.

²⁰ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. — С.76, 82.

²¹ Партизанское движение. По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Военно-исторический очерк. — М., 2001. — С.37.

- ²² Там же. — С.23–24.
- ²³ Известия ЦК КПСС. — 1990. — №8. — С.214.
- ²⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф.62. — Оп.8. — Спр.65. — Арк.25.
- ²⁵ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. — С.62–64.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.22. — Спр.873. — Арк.111.
- ²⁸ Там само. — Оп.20. — Спр.6205. — Арк.23.
- ²⁹ Цит. за: Попов А. Диверсанты Сталина. Деятельность органов госбезопасности на оккупированной территории в годы Великой Отечественной войны. — М., 2004. — С.111.
- ³⁰ Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — С.43–45, 53–54.
- ³¹ Там само. — С.56–57, 62, 77–78.
- ³² Вершигора П.П. Люди с чистой совестью. — М., 1947. — С.95.
- ³³ ЦДАГО України. — Ф.166. — Оп.3. — Спр.53. — Арк.58–59.
- ³⁴ Там само. — Ф.1. — Оп.22. — Спр.870. — Арк.109–114.
- ³⁵ Бок Ф. фон. Дневники. 1939–1945. — Смоленск, 2006. — С.478–494.
- ³⁶ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.22. — Спр.870. — Арк.109–114.
- ³⁷ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. — С.114–115.
- ³⁸ Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. — Т.1. — М., 1974. — С.339.
- ³⁹ Итоги Второй мировой войны: Сборник статей. — М., 1957. — С.147.
- ⁴⁰ Курас И.Ф., Кентий А.В. Штаб непокорённых (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). — К., 1988. — С.48.
- ⁴¹ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. — С.119.

- ⁴² Кентий А., Лозицкий В. Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт в тилу вермахту в Україні. 1941–1944. — К., 2005. — С.118.
- ⁴³ ЦДАГО України. — Ф.166. — Оп.3. — Спр.70. — Арк.178.
- ⁴⁴ Там само. — Ф.94. — Оп.1. — Спр.9. — Арк.110.
- ⁴⁵ Там само. — Спр.9. — Арк.130.
- ⁴⁶ Там само. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.218. — Арк.108.
- ⁴⁷ Там само. — Ф.1. — Оп.22. — Спр.32. — Арк.76.
- ⁴⁸ Там само. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.172. — Арк.45–46, 80–81.
- ⁴⁹ Державний архів Одеської області. — Ф.492. — Оп.1. — Спр.14. — Арк.12.
- ⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф.94. — Оп.1. — Спр.9. — Арк.111.
- ⁵¹ Архіви України. — №1/3. — 2005. — С.486–487.
- ⁵² Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. — С.132–135.
- ⁵³ Кентий А., Лозицкий В. Указ. праця. — С.131.
- ⁵⁴ Там само. — С.130–131.
- ⁵⁵ Гёрлиц В. Германский генеральный штаб. История и структура. 1657–1945. — М., 2005. — С.408.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.16. — Арк.1–6.
- ⁵⁷ Кентий А., Лозицкий В. Указ. праця. — С.331.
- ⁵⁸ Там само. — С.308.
- ⁵⁹ ЦДАГО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.294, арк. 32.
- ⁶⁰ ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.131, арк. 57–63.
- ⁶¹ Кентий А., Лозицкий В. Назв. праця. — С. 141.
- ⁶² Там само. — С. 259.
- ⁶³ Там само. — С. 335, 346.
- ⁶⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф.КМФ-8. — Оп.2. — Спр.494. — Арк.18; Спр.496. — Арк.42; ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.22. — Арк.25.

- ⁶⁵ Bundesarchiv Berlin, NS 19/1433, B1.126.
- ⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.131. — Арк.49–50.
- ⁶⁷ Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. — С.103.
- ⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.1328. — Арк.220.
- ⁶⁹ Там само. — Арк.221.
- ⁷⁰ Там само. — Спр.1385. — Арк.97.
- ⁷¹ Де Голль Ш. Военные мемуары. Единство. 1942–1944 годы. — Т.2. — М., 1960. — С.295.
- ⁷² Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. — С.106–107.
- ⁷³ Там же. — С.108.
- ⁷⁴ Уткин Г.М. Штурм Восточного вала. — М., 1967. — С.82–83.
- ⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф.КМФ-8. — Оп.2. — Спр.516. — Арк.69–74.
- ⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.146. — Арк.11–21.
- ⁷⁷ Там само. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.131. — Арк.49–50, 66–68.
- ⁷⁸ Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. — С.125.
- ⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.1516. — Арк.215.
- ⁸⁰ Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима істориків). — К., 1994. — С.135–136.
- ⁸¹ Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka. 1939–1945. — Т.ІІ: 1943–1945. — Warszawa, 1972. — S.485, 525.
- ⁸² Див.: Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. — Вып.1. — М., 1974. — С.164.
- ⁸³ Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. — С.132.
- ⁸⁴ Гудериан Г. Танки — вперед! — М., 1957. — С.169.
- ⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.131. — Арк.47–50.
- ⁸⁶ Там само. — Арк.52.
- ⁸⁷ Там само. — Арк.47–49.
- ⁸⁸ Там само. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.275. — Арк.74–80.

- ⁸⁹ Див.: Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944). О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. — М., 1957. — С.291.
- ⁹⁰ Итоги Второй мировой войны: Сборник статей. — С.126.
- ⁹¹ ЦДАВО України. — Ф.КМФ-8. — Оп.2. — Спр.480. — Арк.18–19.
- ⁹² Рендулич Л. Указ. соч. — С.42.
- ⁹³ Кентий А., Лозицкий В. Указ. праця. — С.13.
- ⁹⁴ Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. — С.309.
- ⁹⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы: В 3 т. — К., 1980. — Т.3. — С.240.
- ⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф.64. — Оп.1. — Спр.22. — Арк.44.
- ⁹⁷ Кентий А., Лозицкий В. Указ. праця. — С.18.
- ⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.1308. — Арк.33; Спр.1530. — Арк.50.
- ⁹⁹ Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. — С.13.
- ¹⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.19. — Спр.9. — Арк.60.
- ¹⁰¹ Там само. — Оп.22. — Спр.61. — Арк.11.
- ¹⁰² Там само. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.40. — Арк.35.
- ¹⁰³ Там само. — Ф.94. — Оп.1. — Спр.9. — Арк.130, 153.
- ¹⁰⁴ Там само. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.1276. — Арк.51.
- ¹⁰⁵ Там само. — Спр.40. — Арк.183.
- ¹⁰⁶ Там само. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.458. — Арк.2.
- ¹⁰⁷ Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. — С.104–105.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф.66. — Оп.1. — Спр.42. — Арк.80.
- ¹⁰⁹ Кентий А., Лозицкий В. Указ. праця. — С.183.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України. — Ф.64. — Оп.1. — Спр.60. — Арк.76.
- ¹¹¹ Кентий А., Лозицкий В. Указ. праця. — С.194–195.
- ¹¹² Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. — С.311.
- ¹¹³ ЦДАГО України. — Ф.94. — Оп.1. — Спр.9. — Арк.115–116.
- ¹¹⁴ Там само. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.83. — Арк.85.

- ¹¹⁵ Там само. — Ф.94. — Оп.1. — Спр.7. — Арк.3.
- ¹¹⁶ Кентій А., Лозицький В. Указ. праця. — С.276.
- ¹¹⁷ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.1289. — Арк.136.
- ¹¹⁸ Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А.Ковпака (червень — вересень 1943 р.): очима учасників, мовою документів. — К., 2005. — С.8–9.
- ¹¹⁹ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.40. — Арк.46.
- ¹²⁰ Там само. — Спр.1356. — Арк.201.
- ¹²¹ Там само. — Ф.1. — Оп.22. — Спр.553. — Арк.3, 8.
- ¹²² Там само. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.1330. — Арк.113.
- ¹²³ Там само. — Спр.1276. — Арк.202.
- ¹²⁴ Там само. — Ф.64. — Оп.1. — Спр.9. — Арк.116.
- ¹²⁵ Клаузевиц К. Указ. соч. — С.196.